

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малбақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. - 800 б.
- [2] Г. Мамырбеков. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2017. – 658 б.
- [3] Қазақ тілінің аймақтық сөздігі /Құраст. Ф.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. - 824 бет.
- [4] Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі / Жалпы редакциясын басқарғандар: Қажыбек Е.З., Фазылжанова А.М. – Алматы: Дәуір, 2016.- 1472 б.
- [5] С.Құлманов. Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (сәулет және құрылыс). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2009. – 320 б.
- [6] Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. - 332 б.

МРНТИ 16.21.65

Ж.А.Абитжанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы қаласы, Қазақстан

ЕСКІ СӨЗДЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ

Аннотация: Мақалада ескі сөздердің табиғаты сипатталады. Ескі сөздер қазақ тілінің арғы тарихи дамуын көрсетеді. Олар қазіргі әдеби тіліміздің сөздік қорын барынша молайтқан, әрі байытқан. Ескі қазақ жазба мұралары – ерте дәуірлердегі көне лексиканың көрінісі, олар қазақ халқының тарихы, мәдениеті мен өмір-тіршілігінен хабар береді. Ескі жазба лексикалық ерекшеліктерді сараптай отырып, төл сөздер мен кірме сөздердің жағдайын пайымдаймыз. Көптеген төл сөздеріміз бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз сақталып жетті. Ал мағынасы күңгірттенген көне сөздер әлі де анықтауды қажет етеді. Шет сөздері қазақ тілінің төл лексикасымен бірге тоғысқан, әрі қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сәйкес игерілген.

Ескі қазақ жазба тілі – қазіргі әдеби тіліміздің дамуына жол ашқан үлкен арналардың бірі. Көне түркі тілі, орта түркі тілі, ескі қазақ тілі өзара тарихи сабақтас, байланысты. Біз естімеген қазақтың ескі сөздері өте көп.

Тірек сөздер: ескі сөздер, лексика, семантика, төл сөздер, кірме сөздер

Ж.А.Абитжанова

Институт языкознания им. А.Байтұрсынова
Алматы, Казахстан

ПРИРОДА УСТАРЕВШИХ СЛОВ

Аннотация: В статье описывается природа устаревших слов. Эти слова отражают историческое развитие казахского языка. Они значительно обогатили словарный

запас нашего современного литературного языка. В древнеказахском письменном наследии отражается лексика ушедших эпох, а вместе с ней история, культура и быт казахского народа. Анализируя лексические особенности письменных памятников, мы понимаем положение исконных и заимствованных слов. Многие из наших исконных слов сохранились до наших дней. Однако устаревшие слова с неясной семантикой еще нуждаются в уточнении. Иностранные слова переплетаются с исконной лексикой казахского языка и усваиваются в соответствии с фонетическими законами казахского языка.

Древний письменный казахский язык – один из самых больших каналов, открывающих путь для развития современного литературного языка. Древнетюркский язык, среднетюркский язык и древний казахский язык связаны между собой историческими связями. Существует очень много устаревших казахских слов, которые нам не знакомы.

Ключевые слова: устаревшие слова, лексика, семантика, исконные слова, заимствованные слова

Zh.A.Abitzhanova

Institute of Linguistics named after A.Baitursynov
Almaty, Kazakhstan

THE NATURE OF OBSOLETE WORDS

Annotation: This article describes the nature of obsolete words. These words reflect the historical development of the Kazakh language. They have greatly enriched the vocabulary of our modern literary language. The ancient Kazakh written heritage reflects the vocabulary of bygone eras, as well as history, culture and life of the Kazakh people. Analyzing the lexical features of written monuments, we understand the position of original and borrowed words. Many of our original words have survived to the present day. However, obsolete words with unclear semantics still need clarification. Foreign words are intertwined with the original vocabulary of the Kazakh language and are assimilated in accordance with the phonetic laws of the Kazakh language.

The ancient written Kazakh language is one of the largest channels that open the way for the development of the modern literary language. The ancient Turkic language, the middle Turkic language, and the ancient Kazakh language are linked by historical ties. There are a lot of obsolete Kazakh words that are not familiar to us.

Keywords: obsolete words, vocabulary, semantics, original words, borrowed words

Қазақтың ескі жазба тілі араб әліпбиі негізінде шамамен XV ғасырдан XX ғасырдың басына дейін қолданылды. Ескі қазақ жазба тілі үлгілеріне Әбілғазы Бахадүр ханның Шежіре-и Түрки (XVII ғғ.) мен Қадырғали Жалайыридің Жамиғат-Тауарих (XVI ғ.), алғашқы қазақ хандықтарының жарлықтары, бір-бірімен және өзге елдермен арадағы қарым-қатынас қағаздары, XVIII ғ. ресми іс қағаздар мен эпистолярлық үлгілер, XIX-XX ғғ. мерзімді басылымдар, сондай-ақ XX ғасыр басындағы ескі тілде қалам тартқан ақын-жазушылар шығармалары жатады. Ресей патшасы Елизаветаға Әбілхайыр ханның жолдаған дипломатиялық жазбалары,

Махамбет Өтемісұлы, Ш.Уәлихановтың хат-қағаздарының тілі, Абайдың қара сөзі түріндегі шығармаларының тілі (Мүрсейіт қағазға түсірген) ескі қазақ жазба тілінің үлгілері болып табылады. XIX ғасырдың соңында сөйлеу тілінің ықпалына көбірек ұшыраған ескі қазақ жазба тілінің нормаларында халық тілінің элементтері жүйелі сипат алды. Бұл кезде «Айқап» журналы, «Қазақстан» газеті, т.б. сияқты басылымдардың орны ерекше болды. Әсіресе XX ғ. басындағы көркем әдеби шығармалар тілінде ескі жазба тіліне тән сөз үлгілерімен қатар сөйлеу тілінің нормалары анық көрінді.

XVI ғасырдан XX ғасырдың басына дейін қазақ қоғамы мәдени дүниесінде ауызша төл әдеби тілмен қатар және бір әдеби тіл өмір сүрді. Ол – бірқатар түркі халықтарына ортақ ортаазиялық жазба әдеби тіл – түркінің «жергілікті» (қазақтың), кейінірек 19 ғасырдың соңғы ширегінде «кітаби тіл» атанған түрі. Мұның қолданылу аясы төл әдеби тілден басқа болды. Ауызша қазақ әдеби тілі көркем әдебиет пен заңсөз (билер сөздері) ісі, шешендік өнері сияқты салаларға қызмет етсе, түркілік жазба тіл ресми қағаздар мен хат түріндегі (эпистолярлық) жанр, мұсылманша діни әдебиет және ғылым салаларында қолданылды. «Кітаби тіл» туралы ой-пікірлер баршылық, соның бірқатарына тоқталайық. Б.Кенжебаев «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» (1976) еңбегінде «кітаби тіл» туралы былай дейді: «Кітаби» деген атау ертеде хрестиян діндарлары арасында діни кітап «Инжіл» ережелерін бұлжытпай орындаған, бұлжытпай орындауды жақтаған, уағыздаған, адамдар жөнінде қолданылған. Оны біздің XX ғасыр басындағы ақындарымыз жөнінде қолдану мүлде орынсыз [1, 33]. М.Балақаевтың «Қазақ әдеби тілі және оның нормалары» (1984) еңбегінде «көне әдеби тіл» – деп, түркі халықтарына ортақ орта ғасырлық тілді атайды да, ал «кітаби тіл» жаңа тіл, Октябрьден кейінгі «әдеби тіл», «қазіргі әдеби тіл» – деп аталғаны жөн» – дейді [1, 35]. Р.Сыздықова: «...қазақ топырағында «кітаби» деп аталған тілде жазылған үлгілер» деп қарастырса, С.Исаев: «...кітаби – тіл дәстүрі және оның қазақ әдеби тілі тарихында алатын орны туралы сипаттай келе «кітаби тіл дәстүрі» деген тілдік құбылыстың үш анықтамасын келтіріп қорытындылайды: «...кітаби тіл грамматикалық жағынан көптеген түркі халықтарына ортақ дәстүрі бар тіл» – дейді. С.Е.Малов ол кітаптар тілін «кітаби мұсылманша татарша жаргон» деп пікір білдірсе, В.В.Радлов бұрын «қазақтардың өз жазба әдеби тілі болған жоқ», ал қазақша жазылған кітаптар тілі «шұбарланған қоспа тіл» – деп пайымдайды.

Ғ.Мұсабаев: «...бұқараға кең тараған тіл болды. ...», І.Кенесбаев., Ғ.Мұсабаев «...кітаби тілдің дәстүрі тым ұзақтап кетеді. ...» деп тұжырымдаған. Жалпы «кітаби» деген атауды өз мағынасынан бөлек, басқа ғасырлар әдебиет өкілдерінен жеке қарастыру үшін XX ғасыр басындағы бұқарашыл ақын-жазушыларды «кітаби әдеби тілдің өкілдері», олардың тілін «кітаби әдеби тіл» деп атау орынды. Б.Кенжебаев мынадай пікірі бар: «Ал қазақ тілінде XIX ғасырда, XX ғасыр басында шыққан кітаптардың тіліне келсек, олардың көпшілігінің тілі шұбар: араб, парсы, татар, башқұрт, өзбек сөздері аралас келеді, ...». М.Балақаев былай дейді: «Өйткені бір жағынан Абай, Ыбырайлар дәстүріне үн қоспай, сүзек ауруындай созылған ескі «шағатай тілі» үлгілері орынсыз көп қолданылып, әдеби тіл бөгде тіл сөздерінен тез арада арылмай қойды, шым-шытырық шұбар ала тілді өлеңдер, мақалалар баспасөзде кездесе береді». «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты» газеттері мен «Айқап» журналы туралы сөз болып отыр. XIX, XX ғасыр тілінде де осындай уақытша өткінші кезеңдер болды. М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтың «Қазақ тілінің стилистикасы» (2005) еңбегінде бұрынғы дәуірлердегі жазба мұралардың тілі, соларға

тән жазу дәстүрлі ескі кітаби тіл деп, ал сол нұсқаларда қолданылған түркі тілдеріне ортақ сөздер ескі дәуірдегі кітаби лексика деп аталатыны көрсетілген. Кітаби лексикаға публицистикалық, ғылыми және ресми құжаттар стильдерінде, көркем әдебиет тілінде қолданылатын сөздер жағады. Кітаби лексика дегеніміз көне жазба нұсқаларда қолданылатын бүкіл түркі халықтарына ортақ сөздер. Кітаби тілдің негізі – көне түркі тілі. Кітаби тілдің елеулі белгілері: а) ертедегі әдебиеттің тұрақты дәстүрінің болуында, ә) көркем баяндаудың стандартты формасының болуында, б) кітаби лексикадағы сөздердің әуел баста тіл бұзарлық (варваризм) жолымен еніп, кейіннен бұл стильде тұрақты болып қолданылуында. Кітаби лексика дегенді тек қана араб, парсы сөздері деп түсінуге болмайды, ондағы араб, парсы сөздері оның бір стилдік белгісі ғана. Осыған сәйкес қазақ ескі жазу лексикасының өзіндік тілдік табиғатын түсіну үшін түркі тілдеріне ортақ сөздер мен кірме, бөгде тілдік бірліктерді талдап екшеп алу қажет-ақ. Санамызда көмескіленіп, бейтаныс сөздерге айналған тілдік бірліктердің күңгірт келетін түсініксіз табиғатын ашу орынды. Сондықтан ескі қазақ жазба тілі, ескі кітаби тіл лексикасына зерттеулер жүргізу маңызды болып табылады. Зерттеу барысында ескі тілдік бірліктердің лексика-семантикалық ерекшелігін зерттеудің маңызы зор, ол тарихи сөздік қорымызды байытудың алғышарты.

Ескі қазақ тілінде түркі сөздері мол. Мысалы: *алал/адал, андан/одан, бірлә/мен, бағзы/байырғы, бағыр/бауыр, байрам/мейрам, бұғаз/мойын, бұғақ, бұғаздау/бауыздау, дейүп, дейүрлер/деп, дейді, жұрат/ұрпақ, налыс, налаш/қайғы, қасірет, пал/бал, тірік, тіріклік/тірі болу, үшбу/осы, бұл, жалтұш/төсеніш, йар/жолдас, ошал/осы, таға/нағашы, таңлап/таңдап, қоңсы сыбай/көрші-көлем, сукар/кептірілген нан, құрман/құрбан, сүрек/уақыт, бұйрық/лауазым, һәммә/барлығы т.б.*

Тірік, Тіріклік – өмір; тірі болу; тіршілік ету. Дүниенің *тіріклігі* бәрі мехнат, Әуре болып іздеме бекер аны [2, 12]; Ризығы бітіп адамның, ғұмыры қалса, Болады *тірік-ліктің* жөні қалай аны [2, 12]; Ризығы бітіп, адамның ғұмыры қалса, *Тіріклігі* бола ма дұрыс, – дейді аны [2, 12]; *Түмен* – он мың адам/әскер. Аттарынан жүз *түмен* құлағанлар, Көз жастарын сел қылып бұлағанлар. «Дариға, падишамыз не болды», – деп, Ойбайласып баршасы жылағанлар аны [2, 138]. Аталған сөз парсы және кейбір түркі тілдерінде «сансыз, он мың» деген мағынада ие. Алтайша түмен «сансыз көп, қыруар». Тіліміздегі Түменбай// Тұманбай, Түменов сияқты адам аттарының түбірі де осы түменмен төркіндес болу керек. Бүгінде «Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі түменге» деген мақал құрамында сақталған. *Бұғаз* – тамақ, мойын, бұғақ. Ол Намруд имансыздың атқан оғы Балықтың *бұғазына* келіп батты аны [2, 122]. *Бағыр* – бауыр. Тағы Жамсыб ант етіп қылды зарын, Айдаһардың күйдірді *бағырларын* аны [2, 105]. *Ақық* – *әшекей үшін пайдаланылатын, түсі ақшыл бағалы тас*. Апыр-ай, Еренбақта осы патша, *Ақық* көз, алтын шынжыр, күміс қақпа [3].

Көне қазақ сөздерінің дыбыстық ерекшеліктерін байқауға болады. Мысалы: *кеуіл/көңіл, қазине/қазына, мекем/бекем, сыпат/сипат, кеуіш/кебіс,*

Кеуіл – көңіл. Қоканның сарты ұтылды, Батырдың *кеуілі* бір тынды [4, 42]. *Қазине* – *қазына*. Алтын, күміс, пұлды апты. *Қазине* мүлкін қалдырмай, Ызғытып айдап малды апты [4, 175]. *Мекем* (ар.) – бекем, мықты, берік, мүлтіксіз. Едігенің көк алмасын, Беліне *мекем* буады [5, 125]. *Сыпат* – бейне, сипат, келбет. *Сыпатына* қарасаң, Қайтпас қайсар батырдай [6, 17]. *Кеуіш* – кебіс. Би сол уақытта орнынан атып тұрып, жалаңаяғына *кеуішін* сұға салып, киімін иығына жамылып, сыртқа шықты

[6, 170]. *Песін* – бесін, намаз уақыты. Кіші *песін* болғанда, Сонда барып қалмаққа Қазі қайрат қылады, Қазі қайрат қылады [6, 302]. *Бида* – бұйда. Шалқұйрықтың тайлағы, *Бидасын* тартпас еркелеп [6, 221]. Нар емес пе едің астау бас, *Бидасын* үзіп тартпайтын [6, 270].

Ескі сөздердің өзіндік тұлғалық ерекшеліктері бар. Мысалы: *сүгірет*/сурет. Қазақтың қорқақ кезі еді, Жаңа шыққан *сүгіреттен* – Нұрмамбет ұлы Жанқожа Күркіреген белі өткен [6, 44]. *Мәнига*/мән, мағына. Нан орнына құмаршақты еткен қорек. Ішпеген самаурыннан құйдырып шай, Осылай *мәнигасын* айту керек [6, 48].

Ыңға (ыңғайы), *ұрмет* (құрмет), *дәйім* (әрдайым), *ашық* (ғашық), *қимат* (қымбат), *сұрды* (сұрады), *жалбарды* (жалбарынды), *Құда* (Құдай), *сауыс* (сауысқан) т.б. сөздер ықшамдалып жұмсалған. *Ыңға* – *ыңғайы*, *реті*. Әрдайымда да жүруші ем Жәкеңнің алып *ыңғасын*. Бөрі де жауға бермейді Ізіне ерген жолдасын [6, 30]. *Ұрмет* (*араб*) – *құрмет*, *қадір*. Қол қусырып, *ұрметпен*, Қызметінді ете бер [6, 93].

Қазақ тілінің табиғаты ескі лексикада сақталған. Мысалы: *ұлықсат*, *ыриза*, *егесіз*, *қианат*, *тианақ*, *ұжмақ*, *нәжік*, *шаһызада*, *ырахым*, *ырза*, *ылақ*, *ылаж*, *мағұлым*, *тірілік*, *іләйім*, *Үрістем*, *іреті* т.б. *Ұлықсат* – рұқсат. Қонаға бармақ болады-ай. Ат пенен адам жіберіп, Жәкеңнен *ұлықсат* сұрады-ай [4, 75 б.]. *Ыриза* – риза. Көзі тойды көрген соң Қыруар мал мен мүлікті. Жарайсың деп, бектерім, *ыриза* боп қарық-қарық күліпті [6, 136] *Егесіз* – иесіз. Жағдайсыз десе, жанды алды. *Егесіз* малға ие боп, Өз малындай малданды [6, 253]. *Мағұлым* – анық, айқын, белгілі. Қарасайға *мағұлұм*, Сұлының атқа жеңілі [6, 232].

Шет сөздердің игерілуі де көрініс тапқан. *Порым* – форма, түр, қалып. Еркінді соған бересің. *Порымыңа* қарасам, Өзің таудай немесің [6, 89]. *Губірнатір* – губерния бастығы. «Патшаның адамы Қорабеткин деген губірнатір», – дейді [6, 106]. *Дорақ* – жынды, есерсок. Болмашыға қасарған, Еліктіріп небір *дорақты* [6, 144]. *Тіліграм* – жеделхат. *Тіліграм* арадағы керек емес, Сөзімен ол батыр тамақ жемес. «Күшпенен малын сойсын» дегеніне Мал сойып, құрмет қылып, ретім келмес [6, 191].

Ескі қазақ жазба мұралары – ерте дәуірлердегі көне лексиканың көрінісі, олар қазақ халқының тарихы, мәдениеті мен өмір-тіршілігінен хабар береді. Ескі жазба лексикалық ерекшеліктерді сараптай отырып, төл сөздер мен кірме сөздердің жағдайын пайымдаймыз. Көптеген төл сөздеріміз бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз сақталып жетті. Ал мағынасы күңгірттенген көне сөздер мен кірме сөздер табиғаты әлі де анықтауды қажет етіп отырғаны белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1976. 215 б.
- [2] Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004. 100 томдық. – 210 б.
- [3] Бабалар сөзі. Нұрғазарын. 30 том. Астана: Фолиант, 2006. –294 б.
- [4] Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010. 100 томдық. – 258 б.
- [5] Бабалар сөзі. Нұрадын. 50-том. 125-б., 2008. 100 томдық. – 225 б.
- [6] Бабалар сөзі. Қарасай-Қазі. 46-том. 17-б., 2008. 100 томдық. – 265 б.